

Silvia Bekavac – Ivan Klarić

Odjel za povijest umjetnosti
Sveučilište u Zadru
Obala kralja Petra Krešimira IV. 2
HR - 23000 Zadar

Pregledni članak / Review paper
Primljen / Received: 30. 8. 2020.
Prihvaćen / Accepted: 21. 10. 2020.
UDK / UDC: 904:726.8](497.583Solin)"652"
DOI: 10.15291/ars.3184

Značaj i simbolika psa na sepulkralnim spomenicima Salone

The Significance and Symbolism of Dogs on the Sepulchral Monuments of Salona

SAŽETAK

U radu su obrađeni salonitanski sepulkralni spomenici s motivom psa. Dva su osnovna cilja: prvi je proučiti odnos čovjeka i psa kontekstualizirajući ikonografske motive kroz različite aspekte kao što su lov, kult te individualistički pristup pojedinca prema psu kao kućnom ljubimcu; drugi cilj je, analizirajući spomenike, rekonstruirati predodžbu o položaju i slojevitom značenju psa u rimskom društvu, otkrivajući i simboliku određenih likovnih predložaka zastupljenih na salonitanskim sepulkralnim spomenicima.

Ključne riječi: Salone, sepulkralni spomenici, sepulkralni kult, motiv psa, sarkofag Simplike i Kampaga, lov u antici

ABSTRACT

The paper focuses on the Salonitan sepulchral monuments featuring dogs as a motif. The main goals have been to study the relationship between man and dog by contextualizing these iconographic motifs in various aspects such as hunting, cult, and the individualistic approach to the dog as a pet; and to use the analysis of the monuments to reconstruct the position and complex significance of the dog in the Roman society, revealing the symbolism of certain artistic templates found on the sepulchral monuments of Salona.

Keywords: Salone, sepulchral monuments, sepulchral cult, dog motif, sarcophagus of Simplika and Kampag, hunting in Antiquity

U kapitalnom djelu o životinjskom svijetu u antici (*Die Antike Tierwelt*), Otto Keller proces pripitomljivanja određenih vrsta smatra tekovinom prapovijesnih vremena. Pionirsko mjesto u tom procesu zauzima upravo pas. Keller ga drži jednom od najdražih životinja antičkog čovjeka, nabrajajući pet osnovnih familija (špic, ovčar, doga, hrt i ulični pas) te četrdesetak starih vrsta koje su dobile imena po području s kojeg potječu, kao što su, primjerice, mološki pas ili epirotargivac, etoljanin, keltski pas, belgijski pas (ovčar), egipatski pas, ilirski ovčar ili šarplaninac, trački pas i drugi.¹

Odnos čovjeka prema životinjama u grčko-rimskom svijetu analizirala je i Bodson sagledavši ga kroz tri glavna čimbenika: moralistički pogled na životinje, utjecaj religije i kulturnih radnji te individualne i kolektivne stavove o skrbi, brizi i pravima životinja, i to u okviru čovjekova položaja u tom odnosu, određivši ga kroz tri kategorije – vlasnika, čuvara i uzgajivača.²

Uzevši u obzir antropološke rezultate koji su se dobili komparacijom biheviorističkih pristupa i molekularnog gledišta ponašanja u odnosu čovjeka i psa, ovaj rad koncentrirat će se na kontekstualizaciji salonitanskih sepulkralnih spomenika s motivom psa. Prikazi na slikovit i simboličan način materijaliziraju taj odnos kroz različite aspekte kao što su lov, kult te individualistički pristup pojedinca prema psu kao kućnom ljubimcu. Analiza spomenika omogućit će konstrukciju predodžbe o položaju i slojevitom značenju psa u rimskom društvu, otkrivajući i simboliku određenih likovnih predložaka na salonitanskim sepulkralnim spomenicima.

Za razliku od Grka koji su psa u ranijim razdobljima uzimali za mračnu i zlu životinju povezanu s ktoničnim božanstvima, kakav je, primjerice, bio mitološki troglavi Kerber, Rimljani su psa inkorporirali u dnevne životne rituale smatrajući ga zaštitnikom svojih domova, ali i hramova po Rimu.³ Pas tako postaje privilegirani čuvar i službeni pomoćnik rimskog božanskog vrhovnika Jupitera Kustosa na Kapitolijsu, kojem pomaže u čuvanju grada.⁴ Takav aspekt pasa kao simbola budnosti očituje se i u njihovoj ulozi pratitelja državnih Lara *Praestites*, koji odjeveni u pseću kožu čuvar i stražare nad samim gradom Rimom, a poslije i cjelokupnom rimskom državom, odnosno zajednicom.⁵

Rimski psi često se javljaju i u ulozi vjernih pratioca službenih bogova i božica, kao što su, primjerice, Dijana, Silvan ili Heraklo.⁶ U tim slučajevima najčešće je riječ o lovačkim psima, koji su ključan element u ikonografiji božanstva kojeg prate i sudjeluju u izgradnji strukture odgovarajućeg kulta, često bivajući glavnim čimbenicima obreda. Za vrijeme Luperkalija, jedne od najstarijih rimskih svetkovina duhovnog čišćenja grada od zlih duhova, u ciklusu prastarog festivala februarskih Parentalia, svećenici luperci žrtvovali su jariće i mlade pse.⁷ Uključenost psa u obredu govori o njegovoj starosti kao pratitelja zajednice, a time i simboličke težine koju ta životinja ima u kultu predaka.

Mladi psi bili su poželjna žrtva bogovima, pa tako Plinije navodi da se od starih vremena vjerovalo kako je pseća mladunčad toliko čista da se služila bogovima kao žrtva, a svećenicima i magistratima kao hrana na počasnoj gozbi pri stupanju na dužnost.⁸ Štene je žrtvano božanstvu Genita Mana.

Plinije također opisuje rimska vjerovanja o važnoj ulozi psa u ritualnom odbijanju ljudi ili životinja koji su se smatrali štetnima te pritom donosi iscrpne podatke koji se točno dio psa upotrebljavao u tim ritualima.⁹ Tako se krv crnog mužjaka rabila za zaštitu od zlih duhova, te čuvanje obitelji od opsjednutosti, dok je najduži zub crnog psa služio za liječenje groznice. Za uhobolju se kao recept rabila mješavina pepela glave psa uginulog od bjesnoće, ulja i čempresa, a mjehur crnog mužjaka je služio kao amulet za odbijanje crne magije. Čak se i pseći izmet upotrebljavao u liječničke svrhe, pri čemu bi liječnici skupljali, sušili i palili izmet bijelih pasa, topili ga u octu te se njime koristili kao lijekom. Meso mladih pasa služilo je kao laksativ, a pseće mlijeko, u kombinaciji s danas izumrlom biljkom silfij, za pobačaj. Isto tako,

1.
Grčka nadgrobna statua psa
pasmine Molos, 4. st. pr. Kr.,
Nacionalni muzej Atene (izvor:
<https://commons.m.wikimedia.org>)

Greek sepulchral statue of a dog
of the Molossus breed, 4th c. BC,
National Museum of Athens

postojala je i ljekovita praksa trljanja bolesnih osoba zdravim štencima, kako bi se bolest s bolesnika prebacila na životinju.¹⁰ Zbog svega navedenog uopće ne iznenađuje činjenica da se u pratnji grčko-rimskog boga medicine Asklepija, odnosno Eskulapa, javlja upravo pas. Ova veza vidljiva je i u primjerima Asklepijevih svetišta koja su imala svete pse za lizanje bolnih rana i čireva.¹¹

Osim pisanih izvora, kao dokaz o posebnoj brizi prema psima, svjedoče i osteološki ostaci koji potvrđuju pseće ukope, bilo da je riječ o pojedinačnim ukopima pasa u samostalne grobne cjeline, u sklopu kojih vlasnici svojim ljubimcima podižu nadgrobne spomenike i pišu epitafe, bilo da su polagani zajedno s pokojnikom kao sastavni dio pogrebnog rituala povezanog s rimskim vjerovanjem o psima koji su psihopompi te kao takvi imaju sposobnost prijenosa duša umrlih na drugi svijet.¹²

2.
Poklopac sarkofaga Simplike
i Kampaga, Arheološki muzej
Split (foto: S. Bekavac)

Cover of the sarcophagus
of Simplika and Kampag,
Archaeological Museum in Split

3. Poklopac sarkofaga Simplike i Kampaga, detalj s prikazom posmrtno gozbe, Arheološki muzej Split (foto: S. Bekavac)

Cover of the sarcophagus of Simplika and Kampag, detail with a depiction of funeral feasting, Archaeological Museum in Split

Ovakvi slučajevi javljaju se, primjerice, u Viminaciju za čije je nekropole karakteristično pokapanje pasa uz isključivo dječje grobove. Ovaj pogrebni običaj objašnjen je rimskim vjerovanjem prema kojem pas, između ostalog, predstavlja i dušu umrlog.¹³ U slučaju dojenačke smrti, pokapanje pasa povezano je s obredom pročišćenja. Prvi takav slučaj zabilježen je u 2. st. pr. Kr. u Ateni, gdje je unutar jednog bunara pronađena velika količina kostiju koje su pripadale novorođenčadi i psima i to štencima. Smatra se da su psi bili pokopani zajedno s djecom u svrhu pročišćenja od bolesti koja je prouzročila preranu smrt.¹⁴ Ova praksa prisutna je kontinuirano i u rimskim običajima, što dokazuje još jedan sličan slučaj iz rimskog Lugnana u Italiji, gdje je na kasnoantičkoj nekropoli nađeno četrdeset i sedam dječjih grobova s pripadajućim ukopima pasa. Analiza kostiju potvrdila je kako su djeca vjerojatno umrla od malarije, dok su se psi rabili u obredu njihova pročišćavanja.¹⁵

Osim u ljekovite svrhe, psi su se još od najranijih vremena upotrebljavali i u ritualima koji su bili povezani s plodnosti i rađanjem. Primjer je etruski grad Pirgi, gdje su pronađeni brojni ulomci ritualno razbijenog keramičkog posuđa i psećih kostiju, koji su korišteni za obred u čast Artemidi Ilitiji, staroj božici porođaja. Štenci su se simpatetičkom magijom prinosili kao žrtve i tijekom poljoprivrednih rituala, poput Robigalije, starog rimskog festivala koji se održavao kako bi se zaštitila žetva od božanstva poljoprivredne bolesti crvene rđe, Robiga. Na sličan način, u obredu *sacrum canarium* održavanom usred ljeta kao žrtva prinosila se crvena ženka psa.¹⁶

O sveprisutnosti psa u svakodnevnom životu rimskog društva svjedoči i niz drugih arheoloških ostataka, od kojih neki imaju i izrazitu umjetničku vrijednost. Brojni su primjeri psećih motiva na keramici, mozaicima, freskama, skulpturi te nadgrobnim spomenicima. U funeralnom kontekstu, pas se najčešće javlja kao kućni ljubimac ili u scenama lova. Iako se u rimskom svijetu znalo za otprilike pedesetak pasmina, samo se nekoliko vrsta javlja na nadgrobnim spomenicima. To su maltezeri ili manje pasmine pasa slične današnjem malom špicu,¹⁷ zatim lakonski lovački pas, te molos, današnji mastif.¹⁸ Maltezer je mali kućni pas koji obitava među vlasnicima, stoga je na nadgrobnim spomenicima prikazan u društvu gazde, žena i djece. Lakonski pas prikazivao se u lovačkim scenama na jelene ili zečeve, a pripadao bi

današnjoj skupini mediteranskih pasa za lov. Na nadgrobnim spomenicima najčešće je prikazan u toj primarnoj funkciji zajedno s muškarcima ili nešto rjeđe s dječacima.¹⁹ Treći najčešći tip psa koji se prikazuje u nadgrobne svrhe je molos ili današnja pasmina mastif (sl. 1). Psi te pasmine po prirodi su čuvari kuće i okućnice, pa se ne prikazuju kao dio ikonografskih kompozicija, već kao zasebna statua, u svojstvu usamljenog čuvara vlasnikova groba.²⁰

Brojni su primjeri gdje vlasnici svoje ljubimce prikazuju na vlastitim nadgrobnim spomenicima.²¹ Jedan od takvih je primjer iz Salone, a riječ je o poklopcu sarkofaga datiranog u drugu polovicu 3. stoljeća (sl. 2). Izrađen je od vapnenca u obliku krova na dvije vode, pokrivenog ljuskastim ciglama i zabatom u sredini. U akroterijima su prikazani portreti pokojnika Simplike i Kampaga ispod kojih su uklesana njihova imena na grčkom jeziku. U središnjem zabatu izveden je motiv posmrtno gozbe s pokojnicima koji leže na klini, ispred njih je stolić s pićem i jelom. U donjem lijevom kutu u sjedećem položaju, glave uperene prema pokojnicima prikazan je pas Lampadis, a u desnom uglu prikazan je drugi pas u ležećem položaju, Ahatia, glave također okrenute prema pokojnicima. Lijevo od stolića nalazi se ptica okrenuta udesno u profilu, imena Panegoris (sl. 3).²²

Lampadis, Ahatia i Panegoris tipična su imena kućnih ljubimaca, koja su u rimskom svijetu prije svega bila grčkog porijekla, dok su latinska imena bila rijetkost.²³ Uklesana imena životinja svjedoče kako su na poklopcu sarkofaga zajedno s pokojnicima prikazani i njihovi ljubimci, koji također sudjeluju u posmrtnoj gozbi.²⁴ Prikaz psa s vlasnikom često se javlja na poklopcima sarkofaga ili funeralnim ležajevima. Time se izražava privrženost i vjernost vlasniku za života i u zagrobnom životu. Ipak, ovakav motiv posmrtno gozbe nije tipičan za provinciju Dalmaciju, već je nešto češći u provincijama istočnog dijela Ilirika.²⁵ Uklesana imena životinja koje sudjeluju u posmrtnoj gozbi unikatni su nalaz u Salonu zbog čega nema nikakve dvojbe kako je riječ o personaliziranoj želji naručitelja, a ne o tipičnom predlošku salonitanskih klesarskih radionica. Isto tako, vrsta psa odudara od tipičnih manjih pasmina koje su u rimskom svijetu imale isključivo ulogu kućnih ljubimaca, zbog čega je lako moguće da su u ovom slučaju psi Lampadis i Ahatia svojem vlasniku mogli služiti i u druge svrhe.

Sa zapadne salonitanske nekropole potječe dobro očuvana stela iz 3. stoljeća, rađena od domaćeg vapnenca, a napravljena u obliku titulusa (sl. 4).²⁶ U gornjoj polovici nadgrobnog spomenika nalazi se pravokutna niša u kojoj je prikaz poprsja pokojnice. S obje strane niše nalaze se dva pravokutna polja podijeljena u trokute, od kojih donji niz čini uglove pseudozabata, unutar kojih je prikaz psa i ptice, dok gornji trokuti sadrže vegetabilne ornamente te imaju funkciju pseudoakroterija.²⁷ Iznad niše nalazi se uklesana formula *D(is) M(anibus)*, a u donjoj polovici spomenika tekst: *Ael(iae) Maximinae / d(e)ff(unctae) an(norum) XXI / p(osuit) frat(er) t(itulum) Felicianus b(ene) m(erenti) / D(---) L(---) S(---)*.²⁸ Pas je prikazan u sjedećem položaju okrenut nadesno u profilu prema pokojnici, a pored njega, s desne strane, nalazi se okrugli objekt, vjerojatno lopta. Usporedimo li dimenzije lopte s veličinom psa, možemo zaključiti kako je riječ o manjoj pasmini, koja je u rimskom svijetu bila tipična za kućne ljubimce. Pokojnica je bila mlađa ženska osoba, koja je, kako to i sam natpis kaže, umrla u 21. godini života. Kako su na nadgrobnom spomeniku prikazane čak dvije životinje, pas i ptica, vjerojatno je riječ o kućnim ljubimcima Elije Maksime, koje je njezin brat, podižući nadgrobni spomenik, odlučio prikazati zajedno s portretom pokojnice.

Psi kao kućni ljubimci često se javljaju uz žene i djecu, a ovu tvrdnju objektivizira još jedan salonitanski spomenik. Riječ je o mramornoj skulpturi dječaka, koji je prikazan u igri sa svojim ljubimcem, psom (sl. 5). Djetetu nedostaju ruke, a nad koljenom lijeve noge sačuvan je dio prednjih šapa, dok su ostatci stražnjih nogu

4. Stela s prikazom pokojnice, ptice i psa s loptom, Arheološki muzej Split (izvor: DRAŽEN MARŠIĆ / bilj. 26/, Tabla 15)

Stella depicting the deceased woman with a bird and a dog with a ball, Archaeological Museum in Split

5. Skulptura djeteta sa psom, Arheološki muzej Split (izvor: JASNA JELIČIĆ-RADONIĆ / bilj. 30/, 7)

Sculpture of a child with a dog, Archaeological Museum in Split

vidljivi na postamentu.²⁹ Glava dječaka, koju krasi suptilan osmijeh, kosa ukrašena valovitim loknama te zjenice izvedene u plitkom reljefu, bila je okrenuta prema psu. S obzirom na položaj ostataka ruku, dječak je u desnoj ruci mogao držati nešto (igračku?) za igranje sa psom, dok ga je lijevom mogao milovati.³⁰ Ovakav motiv bio je omiljen još u razdobljima helenističke umjetnosti, a ponovno postaje popularan tijekom flavijevskog i antoninskog perioda. Premda se određene stilske karakteristike, kao što su detalji kose ili uparane zjenice u očima javljaju već od Hadrijanova doba, a oblikovanje svrdlom karakteristično je još od razdoblja Antonina, Jeličić-Radonić skulpturu datira u sam kraj 2. stoljeća.³¹ Za ovakvu dataciju, kao i samu namjenu skulpture, presudan je bio kontekst nalaza. Naime, skulptura je pronađena u rukavcu rječice Jadro zajedno s brojnim drugim elementima, kao što su arhitravi, mramorni kapiteli, nadvratnik monumentalnih vrata, postament skulpture s natpisom carice Aurelije Priske te Jupiterov žrtvenik. U samom koritu kanala otkriveni su i odbačeni dio kasetiranog stropa, mramorni kapitel te skulptura dječaka sa psom, za koje autorica smatra da su pripadale Jupiterovu hramu, koji je po njoj bio izgrađen u istočnom proširenju grada u sklopu novog gradskog središta, odnosno na novom forumu. Jupiterov hram Jeličić-Radonić datira u kraj 2. stoljeća, kada datira i skulpturu, te zaključuje kako je riječ o votivnom daru za navedeni hram.³² Izgradnju hrama krajem 2. stoljeća dodatno potkrepljuje nalazom ploča kasetiranog stropa, ukrašenog rombovima i trokutima s akantovim listovima.³³

Na ove konstatacije imamo nekoliko primjedbi. Sam istočni dio Salone nedovoljno je istražen, a pronađeni spoliji nalaze se u blizini nove gradske javne površine s pripadajućim zgradama, što znači da svi arhitektonski elementi nisu nužno morali biti dio istog sakralnog objekta.³⁴ Ovakva kompleksna situacija otvara mogućnost za različite konstrukcije koje nude i neka drukčija rješenja, kao što je i mogućnost da svi pronađeni građevinski ulomci uopće nisu pripadali hramovima, već su mogli biti i uobičajeni arhitektonski elementi koje zatječemo na raznim javnim i privatnim građevinama. U vrijeme kada se zatvaraju bedemi oko istočnog suburbija veliki dije-

lovi istočne i jugoistočne nekropole prestali su funkcionirati. Dio navedenog materijala kao što su kasetirani stropovi, kapiteli, kao i mramorna skulptura dječaka u igri sa psom mogli su biti i inventar funeralnih građevina, npr. mauzoleja ili nadgrobni edikula. Uzmemo li u obzir činjenicu da su psi životinje koje su česti pratioci pokojnika na drugom svijetu, te da su u tom kontekstu i to kao kućni ljubimci jedan od najzastupljenijih dječjih atributa koji se javlja u rimskoj funeralnoj umjetnosti, ostaje otvorena i takva mogućnost.³⁵ Prema tome, navedena skulptura podjednako je mogla biti funeralnog karaktera, kao što je mogla krasiti rimsku vilu ili vrt. Jako je teško skulpturu dječaka sa psom povezati s hramom, tj. kao da je nekakav votivni dar Jupiteru jer odudara od karaktera božanstva i aspekata koje pokriva. Isto tako, kod zavjetnih kipića često se na postamentu javlja i posvetni natpis, što na mramornoj skulpturi dječaka sa psom nedostaje. Na samom teritoriju Salone imamo niz primjera, kao što su kipić Venere pronađen u istočnom proširenju grada, kojem je na postolju jasno naznačena namjena kipa Venerinu svetištu izražena posvetom *Vener(i) Victr(ici)*³⁶ ili Kibelin kip pronađen odbačen u antičkom bunaru (na širem teritoriju salonitanskog agera – lokalitet Tršćenica u blizini crkve Sv. Lovre) s pripadajućim zavjetnim natpisom uklesanim na bazi: [----]atius v(otum) [s(olvit) l(ibens) m(erito)].³⁷

Osim kao kućni ljubimci žena i djece, psi se na nadgrobni spomenicima javljaju i u drukčijim ulogama, ovisno o svojoj svakodnevnoj funkciji. Brojni antički izvori ističu pseće odlike koje su bile od primarne važnosti za tadašnje životne potrebe. Kada se psa dovodi u kontekst s čovjekom, u startu se pomisli na njegovu privrženost, poslušnost i vjernost. Ove pseće karakteristike izvrsno je oslikao Homer preko Odisejeva lovačkog psa Arga koji je prepoznao svojeg prerušenog gospodara unatoč dvadesetogodišnjem izbjivanju s Itake.³⁸ Kolumela pak u svojem djelu *De re rustica* navodi da je pas farmeru potreban radi čuvanja imanja, tj. usjeva, dvorišta i stoke i ne preporučuje nabavu lovačkih pasa koji će vlasnika udaljiti od temeljnog zanimanja i ulijeniti.³⁹

Lovačke scene uobičajene su na nadgrobni spomenicima, posebice sarkofazima. Lov je u antičko doba bio namijenjen isključivo elitnim slojevima društva, a sam motiv poslužio je u propagandne svrhe pojedinih antičkih vladara i rimskih careva poput Aleksandra Velikog, Hadrijana ili Konstantina, koji su preko lova isticali carske vrline (*virtus et dignitas*).⁴⁰ U rimskoj carskoj umjetnosti motiv lova se masovno javlja u doba Hadrijana, koji je prema izvorima bio strastveni lovac. Budući da za razliku od prijašnjih vladara poput dinasto-začetnika Augusta i Trajana, Hadrijan nije vodio velike osvajačke bitke i ratove te nije imao nikakve trijumfalne spomenike, carske vrline iskazao je preko lova, te je takve motive u svrhu vlastite propagande dao ugraditi u tonde, koje su se poslije po želji cara Konstantina ugradile u Konstantinov slavoluk u Rimu. Kako su psi bili neizostavni u lovu, briga o njima dosegla je svoj vrhunac među rimskom elitom, što se odlično ogleda u činjenici da je sam car Hadrijan obavljao ukope svojih lovačkih pasa i podizao im epitafe.⁴¹

Dakle, prema rimskom shvaćanju, lov na divlje zvijeri bio je način iskazivanja vještine i odvažnosti kao najvećih ljudskih vrijednosti, koje bi ujedno morale biti glavne odlike svakog vladara. Istovremeno, bavljenje ratom i lovom bile su vrline koje omogućuju besmrtnost i heroizaciju, stoga se prikazi lova vrlo brzo uvode u sepulkralni ciklus, gdje scene lova na visoku divljač simboliziraju vrlinu pokojnika i njegovu odvažnost pred smrti. Naravno, riječ je o mitološkim scenama lova, čiji su ikonografski koncept, ali i ikonološka pozadina bili vrlo dobro poznati. Slijedeći carske trendove, ni kozmopolitska Salona ne oskudijeva takvim motivima, bilo da je riječ o luksuznim importima ili lokalnim radioničkim predlošcima, dapače, neki od reprezentativnih salonitanskih nadgrobni spomenika, odnosno sarkofaga, sadrže upravo navedeni motiv.

6.
Prednja strana sanduka sarkofaga s prikazom lova na kalidonskog vepra, Arheološki muzej Split (foto: I. Klarić)

Front of a sarcophagus chest depicting the Calydonian boar hunt, Archaeological Museum in Split

7.
Sarkofag sa scenom lova na kalidonskog vepra, lijeva bočna strana sanduka s prikazom ljudi, konja i psa u sjedećem položaju, Arheološki muzej Split (foto: I. Klarić)

Sarcophagus with the Calydonian boar hunt, left side of a sarcophagus chest depicting people, horse, and a dog in a sitting position, Archaeological Museum in Split

8.
Sarkofag sa scenom lova na kalidonskog vepra, desna bočna strana sanduka s prikazom ljudi, konja i psa ravne kratke dlake, Arheološki muzej Split (foto: I. Klarić)

Sarcophagus with the Calydonian boar hunt, right side of a sarcophagus chest depicting people, horse, and a dog with straight short hair, Archaeological Museum in Split

Prva grupa takvih sarkofaga, bilo da je riječ o čitavim ili fragmentiranim primjercima, sadrži motiv Meleagrova lova na kalidonskog vepra, u kojem također sudjeluju psi kao neizostavni dio navedene mitološke scene. Prvi primjerak je atički sarkofag iz sredine 3. stoljeća, koji na svim četirima stranama sanduka sadrži prikaz psa.⁴² Na prednjoj strani ti prikazi pasa koji aktivno sudjeluju u lovu variraju od poze povlačenja i mirovanja do izravnog napada na vepra (sl. 6). Tako se pri dnu lijeve strane nalazi jedan od pasa koji je vjerojatno ozlijeđen u lovu jer liže prednju lijevu nogu. Ispod desnog konja prikazan je pas kojeg jedna od ljudskih figura vodi na uzici. Između nogu Meleagra nalazi se još jedan pas koji se kreće nadesno te se nakanio na vepra, dok je vepar okrenut nalijevo u pozi napada na psa i Meleagra. U desnom donjem dijelu prikaza, ispod vepra nalazi se pas okrenut glavom nalijevo i u ležećem položaju ispruženih prednjih nogu. Lijeva bočna strana sanduka sadrži prikaz četi-

9.
Fragment sanduka sarkofaga s djelomičnim prikazom psa i konja, Arheološki muzej Split (izvor: NENAD CAMBI, /bilj. 43/, 227, T. XXIII b.)

Fragment of a sarcophagus chest with a partial depiction of a dog and a horse, Archaeological Museum in Split

riju likova među kojima su Dioskur i Meleagar, te pas koji se nalazi pokraj Meleagra (sl. 7).⁴³ Desna bočna strana sanduka sadrži također prikaz četiriju likova – kralja Eneja, Dioskura i dvaju mladića, te psa koji okrenut nalijevo njuši Enejevu nogu (sl. 8).⁴⁴ Stražnja strana sarkofaga sastoji se od dvaju prikaza, pri čemu desni sadrži motiv stabla, dvije životinje u propinjanju na stablo te dva psa koja ih gone, a s lijeve strane im prilazi lovac.⁴⁵

Na fragmentu poklopca sarkofaga iz 3. stoljeća, pas je prikazan okrenut nalijevo u profilu i to u trku. Glava mu je okrenuta na gore, usta otvorena, a na vratu ima ogrlicu, dok se ispod njega nalazi ranjeni vepar.⁴⁶

Još jedan salonitanski fragment sanduka sarkofaga datiran u prvu polovicu 3. stoljeća, vjerojatno sadrži motiv Meleagrova lova (sl. 9).⁴⁷ Na njemu se prepoznaje prikaz konja, jahača, te psa ispod konja. Iako psu nedostaju dijelovi prednjih i stražnjih nogu te glave, s obzirom na kontekst ikonografskog prikaza, može se zaključiti kako je riječ o lovačkom psu.

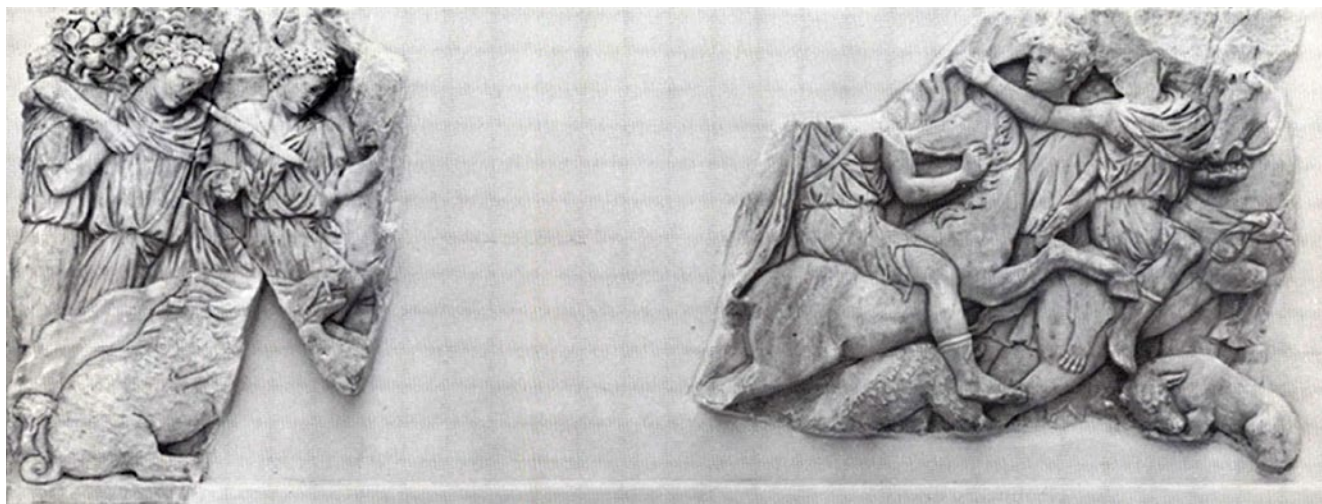
Drugu tematsku grupu čine salonitanski sarkofazi s prikazom Hipolitova lova. Predložak za mit o Hipolitu i Fedri je istoimeno Euripidovo djelo, a izvedeni motivi na sarkofazima zapravo su prikazi određenih činova iz te grčke tragedije. Ipak, mit o Hipolitu i Fedri kod Rimljana, za razliku od onoga kod Grka, ima sretan kraj koji simbolizira besmrtnost pokojnika i njegovo ponovno rođenje nakon smrti. Već u ranocarsko doba samo shvaćanje smrti se mijenja, te se o njoj govori kao o trenutku oslobođenja i spasenja. Ovakvo shvaćanje baca i drukčije svjetlo na mit o Hipolitu, u kojem se kod Rimljana izražava duhovni koncept utjehe i nade u sretno stanje poslije smrti, zbog čega je motiv i uzet kao posmrtni prikaz na nadgrobnim spomenicima.⁴⁸

Jedan od takvih spomenika, datiran u početak 4. stoljeća, jest sarkofag koji je na salonitansku nekropolu stigao kao import iz klesarskih radionica grada Rima (sl. 10).⁴⁹ Mramorna klina, odnosno poklopac sarkofaga sadrži prikaz ležećih pokojnika, dok prednja strana sanduka sadrži scenu iz mita o Hipolitu. Podno središnje figure Hipolita prikazana su dva lovačka psa, jedan s glavom okrenutom prema tlu, koji grize ili liže prednju nogu ili neki objekt, dok drugi Hipolitu liže nogu.

10.
Sarkofag Hipolita i Fedre, Arheološki muzej Split (foto: Ž. Miletić)

Sarcophagus of Hippolytus and Phaedra, Archaeological Museum in Split

11.
Fragmenti prednje strane sanduka sarkofaga s prikazom lova na vepra, Arheološki muzej Split (izvor: NENAD CAMBI /bilj. 43/, 205, T. I)

Fragments of the front of a sarcophagus chest depicting a boar hunt, Archaeological Museum in Split

U ovu grupu sarkofaga može se ubrojiti još jedan koji potječe s nekropole na Manastirinama. Njegovi mramorni fragmenti danas se nalaze u Arheološkom muzeju u Splitu i Muzeju lijepih umjetnosti u Budimpešti. Sve strane sanduka sadrže temu lova bez mitološkog junaka, iako postoji mogućnost da je u ovom slučaju riječ o modifikaciji prikaza Hipolitova lova, koji se, nakon stvaranja nemitološke lovačke scene na prednjoj strani, seli na stražnju stranu sanduka.⁵⁰ Prednja strana sarkofaga vjerno dočarava dinamičan pokret ljudskih i životinjskih figura u lovu (sl. 11). Među životinjama su prikazani i lovački psi, od kojih dva imaju vidljive samo glave te napadaju ranjenog vepra, dok su još dva psa prikazana ispod konja u metežu lova. Jedan je kudrave dlake s necjelovitim prikazom ekstremiteta i glave, dok je drugi u povučenijem pokretu i moguće preplašen. S obzirom na fizionomiju prikazanih pasa, moguće je kako je riječ o vrsti koju Keller označava kao špic.

Sanduk na stražnjoj strani sadrži prikaz nekoliko lovaca od kojih jedan upućuje pse ispred sebe u trku (sl. 12).⁵¹ Uz dva psa u trku djelomično je vidljiv i jedan koji je ranjen, te pas koji napada divljač propetu na stražnje noge. Lijeva bočna strana sanduka sadrži prikaz stabla na koje se penje divljač, koju pak proganjaju jahač te dva psa kudrave dlake (sl. 13). Scena lova na ovom primjerku izvedena je poput cjeline koja se neprekinuto razvija na sve strane sanduka, a sam motiv vjerojatno se temelji na tadašnjim filozofskim tendencijama da se kroz lov kao vrlinu zasluži vječnost.⁵² Budući da su psi bili životinje koje aktivno sudjeluju u lovu, i to na strani čovjeka, lovački psi dobivaju na važnosti u svakodnevnom životu, a sam pas prikazan u trku i potjeri, postaje simbol smrti koja progona životnu snagu utjelovljenu kroz gonjenu životinju. Ovakav ikonografski predložak predstavlja borbu života i smrti, ali i daje nadu za uskrsnuće i obnovu, zbog čega pas postaje simbol pozitivnog odnosa prema smrti, i to u smislu početka novog života.⁵³ Kako je pas povezan s podzemnim svijetom, prvoklasni je ktionični simbol.

Treću grupu čine sarkofazi s prikazom erota čiji su pratioci, bilo u lovu ili povorci, bili psi. Tako fragmenti atičkog mramornog sarkofaga iz druge četvrtine 3. stoljeća s Manastirina, sadrže motiv lova erota na srndaće, koji se proteže na sve četiri strane sanduka.⁵⁴ Ikonografski predložak je zapravo mitološkog karaktera, a simbolizira sreću u zagrobnom životu.⁵⁵ Uz erote, motiv sadrži i parcijalne prikaze lovačkih pasa u pokretu koji napadaju, skaču i trče, čime uznemiruju srndaće i pridonose dinamici mitološkog prikaza. Na psima je vidljiva ogrlica oko vrata, a sudeći prema pozici ruke jednog od erota, vjerojatno je da je pas na jednom od fragmenata bio vezan i lancem (sl. 14).⁵⁶

12.
Fragment stražnje strane sanduka sarkofaga s prikazom lovaca s psima u lovu na jelena ili antilope, Arheološki muzej Split (izvor: NENAD CAMBI /bilj. 43/, 206, T. II)

Fragment of the back of a sarcophagus chest depicting hunters with dogs in a deer or antelope hunt, Archaeological Museum in Split

13.
Fragment lijeve bočne strane sanduka sarkofaga s prikazom lova na divokoze i srndaća, Arheološki muzej Split (izvor: NENAD CAMBI /bilj. 43/, 207, T. III)

Fragment of the left side of a sarcophagus chest depicting a chamois and roe deer hunt, Archaeological Museum in Split

14.
Fragment sanduka sarkofaga s prikazom erota i psa vezanog lancem, Arheološki muzej Split (foto: I. Klarić)

Fragment of a sarcophagus chest depicting the Erotes and a chained dog, Archaeological Museum in Split

Psi se na nadgrobnim spomenicima znaju naći i u ulozi pratioca, najčešće mitoloških likova, što je slučaj i na jednom sanduku sarkofaga nađenom u Saloni, na čijoj je prednjoj strani prikazana povorka pijanih erota sa životinjama među kojima je i pas (sl. 15).⁵⁷ Psa okrenutog nadesno gazi jedan od erota, dok on prednju šapu drži na peti noge predzadnjeg erota u povorci. Motiv se nastavlja na desnoj bočnoj strani sanduka, gdje se među erotima opet nalazi i prikaz psa (sl. 16). Uzimajući u obzir stilsku izvedbu i sadržani motiv, sarkofag spada u domaću imitaciju atičkih primjeraka prve polovine 3. stoljeća.⁵⁸

U četvrtu grupu spadaju oni sarkofazi gdje je motiv psa izveden zajedno s ostalim životinjskim i vegetabilnim motivima. Ukupno su u Saloni pronađena dva takva spomenika. Prvi je poklopac sarkofaga izrađen od prokoneškog mramora, i to kao produkt salonitanskih klesarskih radionica (sl. 17).⁵⁹ Riječ je o mješovitom tipu sarkofaga koji ima oblik posmrtno postelje s motivom ležećeg bračnog para s jedne, te motivom kuće s krovom na dvije vode s druge strane. Na madracu kline nalaze

15.
Motiv povorke pripitih erota u kojoj sudjeluje i pas, Salona (foto: D. Maršić)

Motif of a procession of drunken Erotes featuring a dog, Salona

se izvezeni ili utkani motivi brojnih životinjskih figura među kojima se pojavljuje i pas. Prikazan je s krilatim konjem, erotom te vjerojatno srnom, a uvijek u pozi trka, simbolizirajući dušu pokojnika.⁶⁰

Osim važnosti lovačkih pasa, i pastirski su psi imali svoju ulogu u svakodnevnom životu, prije svega u poljoprivredi i stočarstvu. Njihovi prikazi na sepulkralnim spomenicima izražavaju aspekt psa kao čuvara stada, a ta simbolika bit će zastupljena i na spomenicima iz razdoblja kasne antike. Ova tematika zastupljena je na još jednom salonitanskom sarkofagu, izrađenom od vapnenca a pronađenom na zapadnoj nekropoli.⁶¹ Na prednjoj strani sarkofag sadrži floralne i životinjske motive, odnosno sadrži prikaze dvaju pasa i dviju koza. Životinje su prikazane kako trče kroz vitice lišća akanta, a oba psa imaju ogrlice oko vrata.⁶²

16.
Pijani eroti i pas, Salona (foto: Ž. Miletić)

Drunken Erotes and a dog, Salona

17.
Poklopac sarkofaga s prikazom
lovačkog psa na klini, Salona
(foto: Ž. Miletić)

Cover of a sarcophagus with a
depiction of a hunting dog on
kline, Salona

S obzirom na sve izneseno, možemo zaključiti kako se na nabrojenim salonitanskim spomenicima motiv psa najčešće javlja u sklopu scena lova, zbog čega na sepulkralnim ikonografskim predlošcima i prevladavaju prikazi lovačkih pasa, koji su i u svakodnevnom životu prednjačili nad ostalim pasminama. O tome nas obavještava Ksenofont koji u djelu o lovu sa psima (*Kynegetikos*) u hijerarhijskom smislu pravi razliku između vrsta specijaliziranih za lov i ostalih pasmina, pri čemu napominje kako sve druge inferiornije vrste naspram superiornijih lovačkih, posjeduju jedan ili više fizičkih nedostataka, poput niskog rasta, sivih očiju, slabe građe, krutosti, tanke dlake, neproporcionalnosti, kukavičluka, neugodnog mirisa ili šeprtljivosti.⁶³

S obzirom na fizionomiju lovačkih pasa prikazanih na salonitanskim spomenicima, možemo raspoznati više različitih tipova, od kojih pojedini imaju kraći ili duži rep, ili pak kudravu ili glatku dlaku. Ono što je svima zajedničko jest prikaz ogrlice oko vrata, što je direktan dokaz njihove domestikacije i dresiranosti, o čemu nas ponovno izvještava Ksenofont, koji opisujući specijaliziranu opremu za lovačke pse poput remenja i ovratnika, upućuje na činjenicu kako su lovački psi uživali i zahtijevali krajnju brigu i pažnju, pri čemu su, između ostalog, bili beneficirani u rimskom elitnom društvu.⁶⁴ Uza Ksenofonta, i rimski povjesničar Arijan govori o posebnoj dresuri lovačkih pasa te raspravlja o tehnikama lova, kao i o idealnoj slici lovačkog psa, koji bi prema njemu trebao imati široka prsa te dugo tijelo radi veće brzine.⁶⁵

Uz lovačke, na salonitanskim nadgrobni spomenicima javljaju se i oni psi koji su prije svega imali ulogu kućnih ljubimaca, kao što su Lampadis i Ahatia prikazani na sarkofagu Simplike i Kampaga ili psić u igri loptom na steli Elije Maksime. Budući da psi Simplike i Kampaga svojom konstitucijom odudaraju od „tipičnih“ rimskih kućnih ljubimaca koji su uglavnom manjih dimenzija od prikazanih, ostavljamo otvorenu mogućnost da su Lampadis i Ahatia mogli imati još praktičnih uloga u gospodarevu životu, a zbog svoje konstitucije lako je moguće da su figurirali i kao čuvari posjeda. Takvi psi bili su i posebno dresirani o čemu svjedoči Varon. U svojem djelu o zemljoradnji *De Re Rustica* navodi na koji način treba trenirati pse čuvaru kako bi noću mogli čuvati i paziti, te preporučuje da ih se danju pusti da spavaju u zatvorenom.⁶⁶ Isto tako, Varon opisuje idealan izgled psa čuvara, koji prema njemu mora biti lijepog simetričnog lica, žućkastih ili tamnih očiju, crnkastih ili crvenkastih usana, oštih zuba, velike glave s velikim i spuštenim ušima, jakih ramena i vrata, ravnih nogu s velikim i širokim šapama i dubokog laveža.⁶⁷

Sve ove karakteristike i navedene odlike o kojima pišu antički pisci prepoznaju se kroz ikonografske salonitanske predloške, međutim, kako je riječ o specifičnoj vrsti spomenika koja je direktno povezana sa sakralnim kultom, onda i same scene kao i

uloga psa poprimaju određeno simboličko značenje. U svakom slučaju, svi navedeni primjerci potvrđuju kako je pas još od svoje domestifikacije bio vrlo važna karika u životu čovjeka, bilo da ga se gleda kroz društveno-sociološki aspekt (poslušan, vjeran, statusni simbol...) ili kroz prizmu simbolike (tjera zle duhove, liječi, vidi duše, čuvar u zagrobnom životu, čuvar podzemlja, potiče potenciju, štiti usjeve, stoku, dom).

BILJEŠKE

- ¹ OTTO KELLER, *Die Antique Tierwelt: Erster Band: Säugetiere*, Leipzig, 1909., 91.
- ² LILIANE BODSON, Attitudes Toward Animals in Greco-Roman Antiquity, *International Journal for the Study of Animal Problems*, 4 (1983.), 312–320.
- ³ KYLE DESANDES-MOYER, The Dog in Roman Peasant Life, *Anthropology Senior Theses*, 148 (2013.), 21. U grčkoj i rimskoj mitologiji se osim povezivanja s ktoničnim božanstvima, pas pojavljuje i u ulozi čuvara, v. JELENA JOVANOVIĆ – DALIBOR VLADOVIĆ, *Monumenta & Animalia*, Split, 2015., 16; ALESSIO SASSU, Through Impurity: A Few Remarks on the Role of the Dog in Purification Rituals of the Greek World, u: *Animals in Greek and Roman Religion and Myth*, (ur. Patricia A. Johnston, A. Mastrocinque, S. Papaioannou), New castle upon Tyne, 2016., 393–418. Više o Kerberu u: MIRJANA SANADER, *Kerber u antičkoj umjetnosti*, Split, 1986.; MIRJANA SANADER, O tipologiji Kerberovih prikaza u antičkoj umjetnosti, u: *Kulturna animalistika*, (ur. Nenad Cambi i Nikola Visković), Split, 1998., 104–108.
- ⁴ OTTO KELLER (bilj. 1), 139.
- ⁵ *Plut., Mor.*, 6: 51.1; GEORG WISSOWA, *Religion und Kultus der Romer*, Munchen, 1971., 171; MARY BEARD – JOHN NORTH, SIMON PRICE, *Religions of Rome: Volume 2: A Sourcebook*, Cambridge, 1998., 31, sl. 4.12; OTTO KELLER (bilj. 1), 139.
- ⁶ OTTO KELLER (bilj. 1), 136. Psi su bili pratitelji i brojnim drugim božanstvima, kao što je, primjerice, Hekata, božica podzemlja, Mjeseca, omladine i raskrižja, čija se pojavnost na-

- javljivala upravo lavežom. SALVATORE CHILARDI, Artemis Pit? Dog Remains From a Well in the Ancient Town of Siracusa (Sicily), u: *Dogs and People in Social, Working, Economic or Symbolic Interaction*, (ur. Lynn M. Snyder, Elizabeth A. Moore), Oxford, 2002., 32–37; DIMITRA MYLONA, Dealing with the unexpected. Unusual animals in an Early Roman cistern fill in the Sanctuary of Poseidon at Kalaureia, Poros, u: *Bones, Behaviour and Belief the Zooarchaeological Evidence as a Source for Ritual Practice in Ancient Greece and Beyond*, (ur. G. Ekroth, J. Wallensten), Stockholm, 2013., 149–166, 155.
- ⁷ *Plut., Rom.*, 21.5; *Serv. A.* 8.343; OTTO KELLER (bilj. 1), 137; MARY BEARD – JOHN NORTH – SIMMON PRICE, (bilj. 5), 120–121; MARINA MILIĆEVIĆ, *Rimski kalendar*, Zagreb, 1990., 101–102.
- ⁸ *Plin. Nat. Hist.* XXIX, 14.
- ⁹ *Plin. Nat. Hist.* XXX, 24.
- ¹⁰ KYLE DESANDES-MOYER (bilj. 3), 21–22; DIMITRA MYLONA (bilj. 6), 156; ALESSIO SASSU (bilj. 3), 400.
- ¹¹ *Paus.* 2.27.2; Više o Asklepiju i psu kao pratitelju: GUNTHER LORENZ, Asklepios, der Heiler mit dem Hund, und der Orient: *Religion und Medizin in alten Kulturen in universal historischer Sicht*, Innsbruck, 2016., 30 i d.; KYLE DESANDES-MOYER (bilj. 3), 22; JELENA JOVANOVIĆ – DALIBOR VLADOVIĆ (bilj. 3), 16; DIMITRA MYLONA (bilj. 6), 156; KATERINA TRANTALIDOU, Companions from the Oldest Times: Dogs in Ancient Greek Literature, Iconography and Osteological Testimony, u:

- Dogs and People in Social, Working, Economic or Symbolic Interaction*, (ur. Lynn M. Snyder, Elizabeth A. Moore), Oxford, 2002., 96–119, 114.
- ¹² Budući da su mnoge kulture psa smatrale psihopompom, tj. pratiteljem duša umrlih u svijet mrtvih, praksa pokapanja pasa uz pokojnika bila je široko rasprostranjena i potkrijepljena nizom primjera iz Grčke, egejskih otoka, Egipta, Male Azije, Sicilije, Rima te Južne Galije. Isto tako, psi su mogli biti pokapani i zasebno. Tako je filozof Teofrast pokopao svojeg maltežera ispod posebno ispisanog nadgrobnog spomenika, dok je car Hadrijan također svoje omiljene pse ljubimce pokapao u grobove obilježene nadgrobnim spomenicima, v. KYLE DESANDES-MOYER (bilj. 3), 18.
- ¹³ SONJA VUKOVIĆ-BOGDANOVIĆ – MLADEN JOVIČIĆ, Dog Burials from the Cemeteries of the Roman City of Viminacium (Moesia Superior, Kostolac, Serbia), u: *Limes XXII: Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies*, (ur. Lyudmil Vagalinski), Ruse, 2015., 687–702; BEBINA MILOVANOVIĆ, Inhumacija djece na nekropoli Više grobalja antičkog Viminacija, *VAMZ*, 3. s., XLIX (2016.), 95–122, 117.
- ¹⁴ KYLE DESANDES-MOYER (bilj. 3), 22; JACOPO DE GROSSI MAZORIN – IVANA FIORE, – CLAUDIA MINNITI – ANTONIO TAGLIACOZZO, Faithful unto death. Burial legend and heroism of the dog from Antiquity to the contemporary Age, u: *Dogs: Past and Present. An Interdisciplinary Perspective*, (ur. Ivana Fiore, Francesca Lugli), Rome, 2018., 27–28.
- ¹⁵ KYLE DESANDES-MOYER (bilj. 3), 22.
- ¹⁶ *Ovid, Fasti IV*, 905–932; *Plin. Nat. Hist. VIII*, 63.
- ¹⁷ O tipologiji i karakteristikama malih rimskih pasa u: IAN LOGAN BAXTER, *Small Roman Dogs*, Alexandria Archive 901:1–19. http://alexandriaarchive.org/bonecommons/archive/files/baxter_2010_small_roman_dogs_6dc7d64928.pdf (posjećeno 15. 12. 2020.)
- ¹⁸ FEDERICO TANGANELLI – MARCO MASSETI, Representations of dogs in attic funerary monuments: a question of symbolism?, u: *Dogs: Past and Present. An Interdisciplinary Perspective*, (ur. Ivana Fiore, Francesca Lugli), Rome, 2018., 142–143.
- ¹⁹ FEDERICO TANGANELLI – MARCO MASSETI (bilj. 18), 142.
- ²⁰ FEDERICO TANGANELLI – MARCO MASSETI (bilj. 18), 143.
- ²¹ Psima se nerijetko dizao i zaseban nadgrobní spomenik, a jedan od takvih poznatijih primjera je stela koju je podignuo psu Heleni njezin vlasnik. Epitaf na steli glasi: „Heleni, udomljenoj kćeri, neusporedivoj i hvalevrijednoj duši.“ Spomenik se datira oko 150.-200. godine nakon Krista, v. MICHAEL MACKINNON, Pack animals, pets, pests, and other non-human beings, *The Cambridge Companion to Ancient Rome*, (ur. Paul Erdkamp), Cambridge, 2013., 110–128, 117. Drugi reprezentativni primjer je rimski nadgrobní spomenik od mramora posvećen psu po imenu *Aminnaracus*, v. ANA PORTILLO GOMEZ, Roman and Greek dogs on rituals and in the world of the dead. Uses, meanings and symbolism, u: *Dogs: Past and Present. An Interdisciplinary Perspective*, (ur. Ivana Fiore, Francesca Lugli), Rome, 2018., 84. Od davnih se vremena prakticiraju ukopi vlasnika i njihovih pasa upravo zbog međusobne jake povezanosti, a nerijetko se psi ukapaju ili se njihove statue postavljaju blizu ili na sami ulaz u grobnicu, čime bi simbolizirali čuvare obaju svjetova.
- ²² NENAD CAMBI, *Sarkofazi lokalne produkcije u rimskoj Dalmaciji*, Split, 2010., 120, kat. br. 116, tab. LXV, 3.
- ²³ OTTO KELLER (bilj. 1), 135–136. Prema Kelleru, neka od učestalijih imena grčkog podrijetla za pse su: Aello, Balios, Cyllo, Diktaios, Echion, Ferox, Gargettios, Harpalos, Issa, Kainon, Labros, Machimus, Nape, Okydrome, Pamphagus, Rhome, Spartos, Tauros, Urania, Xiphon i Zephyrus.
- ²⁴ Psi se kao kućni ljubimci često javljaju prikazani na poklopcima sarkofaga ili funeralnim ležajevima, i to sa svojim vlasnicima, označavajući time svoju privrženost i vjernost vlasniku za života i u zagrobnom životu. Najčešće su to male pasmine koje u tom kontekstu prevladavaju ponajviše od carskog perioda, a nerijetko su označavale i statusni simbol pokojnika, v. MICHAEL MACKINNON (bilj. 21), 110–128, 16; NERISSA RUSSELL, Navigating the Human-Animal Boundary, *Reviews in Anthropology*, 39: 1, 2010., 3–24. Primjer psa prikazanog na nadgrobnom spomeniku na funeralnom ležaju vidi u: EUGENIA N. ANDREEVA – LIUBOV G. ELISEEVA, „Do not laugh, I beg of you, for this is a dog's grave“: Human-Canine Bond in the Ancient Greek World, u: *Dogs: Past and Present. An Interdisciplinary Perspective*, (ur. Ivana Fiore, Francesca Lugli), Rome, 2018., 115–116.
- ²⁵ NENAD CAMBI, *Imago animi. Antički portret u Hrvatskoj*, Split, 2000., 76.
- ²⁶ DRAŽEN MARŠIĆ, *Portretne stele na obalnom području rimske provincije Dalmacije*, Zadar, 2002., 257.
- ²⁷ DRAŽEN MARŠIĆ (bilj. 26), 257.
- ²⁸ *ILJug 3*, 2708.
- ²⁹ Za više prikaza djece u igri sa psom v. KATERINA TRANTALIDOU (bilj. 11), 108, fig. 5.
- ³⁰ JASNA JELIČIĆ-RADONIĆ, Votivni darovi iz salonitanskih hramova, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 43 (2016.), 5–27.
- ³¹ JASNA JELIČIĆ-RADONIĆ, (bilj. 30), 13.
- ³² JASNA JELIČIĆ-RADONIĆ (bilj. 30), 6. Pronađenim nalazima Jeličić-Radonić pridružuje još i dvije mramorne ženske glave s tipičnom *Scheitelzopf* frizurom, koje je analizirao Cambi te koji je na temelju kvalitete kamena, dimenzija, namjernih oštećenja, stilskih i modnih karakteristika zaključio da je riječ o carskim portretima nastalim u kasnom 3. ili ranom 4. stoljeću, v. NENAD CAMBI (bilj. 25), 79–80. Jeličić-Radonić sve navedene nalaze smatra dijelom spomenutoga kulturnog kompleksa koji se po njoj nalazio na novom forumu, i to na onom mjestu gdje su pronađene baze stupova, v. JASNA JELIČIĆ-RADONIĆ, Diocletian and the Salona Urbs orientalis, u: *Zbornik radova Dioklecijan, Tetrarhija i Dioklecijanova palača. O 1700. obljetnici postojanja*, (ur. Nenad Cambi), Split, 2009., 307–323.
- ³³ Prema stilskoj analizi kapitela korintsko-azijskog tipa te bazi kipa s natpisom Aurelije Priske, ističe da je hram bio obnovljen ili nadograđivan u doba Dioklecijana, istovremeno kada se gradila i carska palača. Na temelju ovih opservacija Jeličić-Radonić zaključuje da je navedeni hram, posvećen Jupiteru, preuzeo ulogu službenog municipalnog kulta te da se u njemu štovao i carski kult barem od tetrarhijskog doba, kada su u njemu postavljeni kipovi Aurelije Priske, Dioklecijana i njihove kćeri Galerije Valerije. Smatra da je carski kult tu uveden možda već i u vrijeme Marka Aurelija kada je u njemu mogao biti postavljen kip carice Faustine, čiji se postament s pripadajućim natpisom pronašao u Saloni, v. JASNA JELIČIĆ-RADONIĆ, Avrelia Prisca, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 41, 2008., 21–22.

- ³⁴ Pogotovo ne stoji zaključak da je Jupiterov hram imao kontinuitet štovanja carskog kulta od Marka Aurelija do Dioklecijana, jer osim što se ne može očekivati posvećenje hrama i Jupiteru, pa onda i kultu cara, još je teže zamisliti neprekinuti razvoj štovanja u istom hramu tijekom barem triju dinastičkih perioda, u vrijeme kojih je promijenjeno kompletno društveno uređenje, a imperijalna propaganda i kult zasnovani su na potpuno drukčijim pravnim osnovama, više u: SILVIA BEKAVAC, *Rimska religija i kultovi u društvenoj strukturi pretkršćanske Salone*, doktorska disertacija (rukopis), Zadar, 2015., 80–85.
- ³⁵ JEANS ORABELLA, Eros and the Lizard: Children, Animals, and Roman Funerary Sculpture, *Hesperia Supplements*, Vol. 41, 2007., 366.
- ³⁶ EJNAR DYGGVE, *History of Salonitan Christianity*, Oslo, 1951., 26–27.
- ³⁷ Kipić je pronađen zajedno s brojnim drugim antičkim nalazima; JULIJAN MEDINI, Cognationes salonitanae, *Godišnjak ANU-BiH*, 21, Sarajevo, 1985., 5–45; ILJUG 3, 1997.; ANTE RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Ulomci reljefa s prikazom Silvana i Dijane s lokaliteta Trščenica u splitskom polju, *VAPD*, 100, Split, 2007., 13–30.
- ³⁸ HOMER, *The Odyssey*, 173; JELENA JOVANOVIĆ – DALIBOR VLADOVIĆ (bilj. 3), 16; VALESKA BECKER, Geliebtes und gehasstes Tier, *TIERethik*, 11. Jg. 18 (2019/1), 62–85.
- ³⁹ *Columella, De re rustica*, VII, 11.2.
- ⁴⁰ NENAD CAMBI, *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Split, 2005., 89.
- ⁴¹ NENAD CAMBI, (bilj. 40), 90–91.
- ⁴² NENAD CAMBI, (bilj. 40), 149. Sličan sarkofag s istim motivom nađen je u Tivoliju, a datira u prvu polovicu 3. st., <http://capitolini.info/scu00917/?lang=en>. (posjećeno 20. 12. 2020.)
- ⁴³ NENAD CAMBI, *Atički sarkofazi na istočnoj obali Jadrana*, Split, 1988., 128; SRĐANA SCHONAUER, Odjeća, obuća i nakit u antičkoj Dalmaciji, *VAHD*, 93, (2000.), 223–515.
- ⁴⁴ NENAD CAMBI (bilj. 43), 128; SRĐANA SCHONAUER (bilj. 43), 300.
- ⁴⁵ NENAD CAMBI (bilj. 43), 128.
- ⁴⁶ NENAD CAMBI (bilj. 43), 130.
- ⁴⁷ NENAD CAMBI (bilj. 43), 131.
- ⁴⁸ NENAD CAMBI, Portreti grčkih tragika i scena iz grčkih tragedija u antičkoj likovnoj umjetnosti u Dalmaciji, u: *Antički teatar na tlu Jugoslavije*. Saopštenja sa naučnog skupa 14.-17. aprila 1980., (ur. Dijana Dimitrijević et al.), Novi Sad, 1981., 136; ZRINKA BULJEVIĆ, Ergo sit Hippolytus, *Opuscula Archaeologica*, 21, (1997.), 119–122; NENAD CAMBI, Lov kao ΜΕΓΑ ΗΘΟΣ I ΜΕΓΕΘΣ (Virtus et Dignitas) antičke carske i sepulkralne ikonografije, u: *Kulturna animalistika*, (ur. Nenad Cambi, Nikola Visković), Split, 1998., 85–103.
- ⁴⁹ NENAD CAMBI, *Longae Salonae II*, Split, 2002., 93; NENAD CAMBI (bilj. 40), 187.
- ⁵⁰ NENAD CAMBI, Rekonstrukcija atičkog sarkofaga s prikazom lova Budimpešta-Salona, u: *Atički sarkofag s prikazom lova Budapest-Split*, Split, 1992., 54.; NENAD CAMBI (bilj. 40), 148.
- ⁵¹ NENAD CAMBI (bilj. 43), 104.
- ⁵² NENAD CAMBI (bilj. 43), 29.
- ⁵³ JEAN CHEVALIER – ALAIN GHEERBRANT, *Rječnik simbola. Mitovi, sni, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi*, Zagreb, 1989., 476–478.
- ⁵⁴ NENAD CAMBI (bilj. 49), 79.
- ⁵⁵ NENAD CAMBI (bilj. 40), 146.
- ⁵⁶ NENAD CAMBI (bilj. 43), 152. Da se lov sa psima kao motiv ne prikazuje samo na sarkofazima, pokazuju primjeri na stelama, vidi u: VELJKO PAŠKVALIN, Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine, *ANUBiH*, Knjiga 9, (ur. Branko Govedarica, Nenad Cambi), Sarajevo, 2012., 179, 250, sl. 111; 270, 347, sl. 48.
- ⁵⁷ Primjer prikaza psa kao pratioca mitoloških likova na nadgrobnom spomeniku u: BOJAN ĐURIĆ, Mitološki prizori na noriških in panonskih sepulkralnih spomenikih, *Keria: studia Latina et Graeca*, Letn. 14, št. 1, 2012., 48, 41–54, sl. 5.
- ⁵⁸ NENAD CAMBI, Pregled razvoja nadgrobni spomenika u Dalmaciji, u: *Sepulkralna skulptura zapadnog Ilirika i susjednih oblasti u doba rimskog carstva*, (ur. Nenad Cambi, Guntram Koch), Split, 2013., 29.
- ⁵⁹ NENAD CAMBI, (bilj. 58), 69.
- ⁶⁰ SONJA VUKOVIĆ-BOGDANOVIĆ – MLADEN JOVIČIĆ, (bilj. 13), 687–688.
- ⁶¹ NENAD CAMBI, (bilj. 22), 105.
- ⁶² Da se sličan motiv sa psima kao glavnim akterima ponavlja i u kasnijim stoljećima, sugerira i mogući kršćanski motiv, v. JOHN MITCHELL, Ofeyes and dogs: a Late Roman Amulet from Butrint, *Le plaisir de l'art du moyen âge: commande, production et reception de l'oeuvre d'art. Mélanges offerts à Xavier Barral i Altet*, 2012., 61–68, fig. 3.
- ⁶³ *Xen. Cynaget.* 3-4.; KYLE DESANDES-MOYER (bilj. 3), 10. Na temelju zooarheoloških podataka se doznaje o golemom rasponu uzgoja raznih pasmina pasa koje su u skladu sa svojim karakteristikim i fizionomskim odlikama svrsihodne u svakodnevnom životu antičkog svijeta. Osteološkim nalazima mogu se ugrubo odrediti tri osnovne skupine pasmina: manje pasmine, visine između 35-40 cm, srednje pasmine visine između 50-60 cm te velike pasmine visine iznad 60 cm, v. MICHAEL MACKINNON (bilj. 21), 116–117. Više o morfološkim razlikama među psima na konkretnom primjeru u Hispaniji u: LIDIA COLOMINAS, Morphometric Variability of Roman Dogs in Hispania Tarraconensis: The Case Study of the Vila de Madrid Necropolis, *International Journal of Osteoarchaeology*, 26, 2016., 897–905.
- ⁶⁴ *Xen. Cynaget.* 10.4.
- ⁶⁵ *Arr. Cyn.* 2.1.
- ⁶⁶ *Varro, Rust.* 1.21.
- ⁶⁷ *Varro, Rust.* 1.20.